

Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa

Hanna Pirinen

Suomalaisen pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaation jälkeisellä ajalla muodostavat kehityskulun, jossa kohtaavat eriaikaiset kerrostumat. Reformaatioajan kirkkorakennuksen välitön lähtökohta oli myöhäiskeskiajalla rakentunut kirkkotila. Muutoksessa oli pohjimmaltaan kyse keskiajan perinnön sulautumisesta uusiin vaikutteisiin. Pöhtießään suhdetaan katoliseen perintöön 1500–1600-luvun luterilainen kirkko loi samalla käytännön, jossa kirkkotilan hahmo syntyi jumalanpalveluselämän ja kirkollisten toimitusten tarpeista käsin.

Kirkkotilan kokemien muutosten hillitty vaihteellisuus noudatti Ruotsin kirkon reformaatiokehityksen linjaa. Reformaatioaatteet kohtasivat Ruotsissa hyvin järjestäytyneen kirkko-organisaation ja vakaan yhteiskunnan. Vahva paikallinen pitäjähallinto oli vastaamassa seurakunnan päätöksen teosta.

Kirkonrakentamisesta ja ylläpidosta vastasivat jo keskiajalla pitäjät, tosin tuomiokapitulin valvonnassa. Pitäjäläiset osallistuivat myös kirkon esineistöhallintoihin. Monet tekivät suuria lahjoituksia kirkolle turvatakseen sielulleen hyvän osan tuonpuoleisessa.

Evankelinen oppi juurutettiin kansan käsityksiin vähä vähältä. Pappien piti opettaa seurakuntalaisilleen luterilaisen opin pääkohdat kansan omalla kielellä, suomeksi. Eniten työtä evankelisella opetuksella oli muutettaessa kansan mieliin iskustuneita käsityksiä pyhän kohtaamisesta. Pitäjissä muutoksiin suhtauduttiin vieroksuun. Kansan uskonnollisissa käsityksissä pyhän loukkaamattomuus, koska se sitten muotomonoja tai yhteisin ponnistuksin kaunistetun kotikirkon sisustusta, koettiin vakavaksi rikkomukseksi sukupolvelta toiselle siirtyneitä pyhä-käsityksiä kohtaan.

Luterilaisen teologia antoi katolisille opeille uusia tulkintoja. Esimerkin vanhalle pohjaavasta, mutta uudella tavalla tulkitusta oppikysymyksestä tarjoavat pyhimykset, jotka olivat kansalle rakkaita suojelejoita, avuntuoja ja välittäjiä. Juuri pyhimysten puoleen oli totuttu turvautumaan hädässä ja ahdingossa. Luterilaisuus ei vienyt pyhimyksiltä arvoa ja merkitystä yht' äkkiä. Pyhille ihmisille annettiin arvostusta esikuvallisina kristittyinä ja hurskaina kilvoittelijoina. Mikael Agricola kehotti teksteissään muistamaan kunniotuksella edesmenneitä pyhimyksiä ja marttyyreja. Pyhimysten muistopäiviä säilyi kirkkovuoden kalenterissa runsaasti vielä reformaatioajalla. Pyhimyksiä esittävien kuvateosten poistoon ei ollut tarvetta.

Jumalanpalveluksen muotoon uskonpuhdistuksen alkuvaihe ei tuonut Suomessa suurta muutosta. Paavali Juustenin selostuksen mukaan jumalanpalvelusta vietettiin muuttamattomassa muodossa aina 1530-luvun loppupuolelle saakka. Turun hiippakunnan seurakunnat saivat käyttöönsä suomenkieliset liturgiset kirjat seuraavan vuosikymmenen lopussa. Mikael Agricolan muokkaamat messukirja ja kirkollisten toimitusten käsikirja ilmestyivät 1549. Keski-ikäisten liturgisten kirjojen vaihtaminen reformatorisiin kansankielisiin käsikirjoihin eteni hitaasti, pääosin kuitenkin 1500-luvun loppuun mennessä. Lopulliseen päätökseensä luterilainen kulttuuridistus saatettiin Suomessa vasta 1600-luvun alussa. Vuonna 1614 ilmestynyt suomalainen käsikirja merkitsi päätöstä reformaatioajan liturgiselle kehitykselle.

Luterilaisen kirkkorakennuksen ja kuvien teologinen määrittely reformaatioajalla

Tärkeät reformaatioajan tekstit, joissa kirkkorakennusta ja sen sisustusta määriteltiin olivat Linköpingin piispan Erik Falckin ohjekirja vuodelta 1558 ja arkkipiispa Laurentius Petrin kirjoittama ruotsalainen kirkkojärjestys vuodelta 1571.

Falckin saksalaisen Spangenbergin tekstistä kääntämä kirja perustui Melanchthonin oppitekstiin, ja ruotsalaisen kirkkojärjestyksen esikuvat ovat löydettyistä saksalaisista kirkkojärjestyksistä. Laurentius Petrin kirkkojärjestyksen kirkkoja käsittelevä luku perustuu nimenomaan Falckin melanchthonilaisen ohjekirjan tekstiin.

Ruotsalaisessa vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä on erillinen kirkkoja ja niiden sisustusta käsittelevä luku, jossa kysymys kirkon irtaimistosta luetaan Lutherin adiafora-näkemyksen mukaisesti itsessään neutraaliksi, ulkoiseksi asiaksi. Kuvaikäytön arvostelu on kirkkojärjestyksessä kansanuskossa eläneiden hartausmuotojen kritiikkiä. Asennoituminen noudattaa Lutherin kantaa.

Opetuksen merkitystä vääran kuvaikäytön lopettamisessa korostettiin edelleen. Arkkipiispa paheksui ohjeissaan raivokkaimpien kuvien vastustajien eri puolilla Eurooppaa toteuttamia kuvaintuhoja. Kirkkojärjestyksessä kritiikki suuntautui yksilöidysti katolista hartauskäytäntöä vastaan: tuomionsa tekstissä saavat ihmeitä tekevinä pidetyt kuvat ja pyhiinvaellukset kauas kotikirkosta. Pyyntö- ja kiitosuhrit kiellettiin. Oli nimittäin ollut tapana lahjoittaa avuntuneen pyhimyksen veistokuvulle koristeita ja kaunistuskirjottuja viittoja kiitokseksi saadusta avusta. Kirkkojärjestys määräsi lopettaviksi vihkiseremoniat, joilla kirkollisen esineen ja itse kirkkorakennus asetettiin käyttöön. Moniin kirkkovuoden juhliin liittyneet näyttävät juhlauskueet kiellettiin tarpeettomina. Paastonajalla kirkon veistokset ja taulut peitettiin liinoilla. Hartaisiin ajatuksiin oli ikään kuin helpompi keskittyä niukaksi riisutussa kirkossa. Tämäkin tapa kiellettiin. Niin ikään pääsiäisajan kirkkonäytelmiä ei sallittu enää esittää.

Kiellot poistivat kirkollisesta perinteestä tapoja ja käytänteitä, joihin oli liittynyt paljon aisti-iloa ja osallistumisen riemua. Kansalle monimuotoiset riitit ja seremoniat olivat tarjonneet komeaa nähtävää; näytelmiin oli kuulunut kuorolauluoksia ja jännittävän eksoottisia roolihenkilöitä kaukaa Palestiinasta. Jopa kirkon tuoksumaailma supistui; suitsukkeiden ja vihkiöljyjen aromit olivat juhlistaneet erityisellä tavalla mysteerejä.

Uskonnolliset tasot luterilaisen kirkkorakennuksen teologiassa liitettiin ensisijaisesti tilan seurakunnalliseen käyttöön. Jumalanpalvelusjärjestys ja kirkollisten toimitusten tarpeet määrittivät kirkkotilan varustuksen. Katsottiin, että toiminta antoi tilalle ja esineille arvon. Tulkinnoissa pyhyys yhdistettiin jumalanpalveluksen ja kirkollisten toimitusten sisältöön.

Jumalanpalveluselämä ja kirkolliset toimitukset kirkkotilan jäsentäjinä

Reformaation tuomaa uutta oli sananjulistuksen painottuminen. Kansankielinen saarna muodostui evankelisen jumalanpalveluselämän ytimeksi. Kirkon runkokuoneessa sijainneet keskiaikaiset sivualltarit saivat tehdä tilaa penkeille. Säännöllisiksi penkkikortteleiksi järjestetyt istuimet valloittivatkin suuren alan kuorin ulkopuolelle jääneestä runkokuoneesta.

Kuori, jossa pääalltari sijaitsi jo keskiajalla, säilytti erityisasemansa suhteessa muuhun kirkon sisäalaa myös reformaation jälkeisellä ajalla. Kuoriin keskitettiin luterilaisen teologian molemmat sakramentit ehtoollinen ja kaste. Alltaria kolmelta sivulta ympäröinyt alltarikehä oli luterilaisessa kirkkointeriöörissä uusi kiinteän irtaimen osa, jollaisia alettiin rakentaa ehtoollisvieraiden polvistumisenpenkiksi 1600-luvun puolivälin tienoilla.

Kastemalja siirtyi kuoriin vasta 1600-luvun kuluessa. Vuonna 1604 Norrköpingin valtiopäivillä annettiin määräys, ettei lapsia enää saanut kastaa asehuoneessa, vaan että kaste oli toimitettava kirkkosalissa. Keskiajalla kaste tapahtui asehuoneessa tai oven vierellä runkokuoneessa. Kasteen opetuksellisen merkityksen korostuminen toi kastemaljan ensin kuoriaiden ovele ja sittemmin sisälle kuoriin.

Raja kuoriin ja runkokuoneen välillä merkittiin kuoriaidalla. Kuoria rajanneet rakenteet ovat esimerkki kirkkotilan taidehistoriallisen esineetutkimuksen visaisimmista kysymyksistä. Pohjoismaisia tutkijoita on askarruttanut kysymys, olivatko kuoriaidat ja -lehterit jo keskiajalla yleisiä ruotsalaisissa ja suomalaisissa pitäjänkirkkoissa? Onko kyseessä siis keskiaikaisen esinetyypin suora jatkumo vai omaksuttuinko kuoriaita vasta reformaation jälkeisellä ajalla eurooppalaisesta kulttuuripiiristä? Tvhientävä vastaaminen hvin

monitahoiseen kysymykseen on mahdollista. Suomesta tunnetaan taidokkaaksi lävistekoristettuja keskiaikaisia paneeleja useista kirkoista. Paneelit ovat mitä todennäköisimmin peräisin kuorin ja runkokuoneen rajalla sijainneista kuorilehtereistä. Kuori rajanneet rakenteet ja niiden rekonstruktiot ovat aihepiiri, joka tarjoaa mielenkiintoisen haasteen taidehistorialliselle, kirkkoarkeologiselle ja liturgianhistorialle tutkimukselle vielä pitkäksi aikaa eteenpäin.

Reformaation jälkeinen kuoriaidan kukoistuskausi on sen sijaan tutkimuksellisesti kiistanomainen. Varhaisimmat reformaation jälkeen tehdyt kuoriaidat ruotsalainen Anna Nilsén on ajoittanut 1500-luvun puolivälin jälkeiselle ajalle. 1600-luvun kirkkointeriöörissä komeasti varustetut kuoriaidat olivat sisustuksen oleellinen osa. Suomalaisten pitäjänkirkkojen 1600-luvun kuoriaidoista on koottavissa runsaasti asiakirjatietoja ja varsin runsas esineellinenkin aineisto.

Uudistusten kausi

Ortodoksian ajalla kirkollinen elämä siirtyi uuteen vaiheeseen. 1600-luvun alussa Suomen kehitys haluttiin sitoa entistä kiinteämmin emämaahan käytäntöihin. Turun hiippakunnan johtoon vuonna 1627 nimitetty ruotsalainen Isac Rothovius osoittautui vahvaksi hallinnolliseksi vaikuttajaksi, jonka piispankaudella toteutuivat monet ruotsalaisen yhtenäistämispoliittikan tavoitteista. Kirkonkorjausten esikuvat ovat löydettävissä Ruotsissa käynnistyneistä uudistuksista. Mallialueeksi nousi Västeråsian piispan Johannes Rudbeckiuksen hiippakunta.

Suomen kirkot olivat rapistuneet reformaation alkamisesta kuluneen sadan vuoden aikana. Reformaatioajalla seurakuntien verotulot supistuivat, kun kruunu lohkaisi omiin tarpeisiinsa osan pitäjänkirkkojen kymmenysoyksyksistä. Seurakuntien talous oli vielä 1500–1600-luvun vaihteessa heiveröistä eikä toimitusmaksuista kirkon kassaan kertyneillä vähäisillä tuloilla voitu ryhtyä suuriin korjauksiin.

Piispa Rothoviuksen ohella kirkkojen kunnon kohentamista vaati Suomen kenraalikuvernööri Pietari Brahe. Hän kirjasi raporttinsa vuonna 1639 havaintonsa vanhojen kirkkojen rappiosta. Kyseessä lienevät Etelä- ja Lounais-Suomen keskiaikaiset kivikirkot, jotka vielä reformaation murroksessa olivat uusia ja siten hyväkuntoisia, mutta kulunut vuosisata oli saattaneet kirkkorakennukset siihen kuntoon, että ne jo kipeästi kaipaivat kunnostusta. Brahen selonteosta kuvastuu, että seurakuntia painostettiin ylhäältäpäin korjaamaan kirkkoja ja hankkimaan ajanmukaista irtaimistoa.

Viikkain reformaation jälkeisen kirkkointeriöörin muutosjakso ajoittuu 1600-luvun puolivälistä vuosisadan loppuun. Muutos osuu karoliiniseen ajalle (1654-1718). Karoliinisen kirkkointeriöörin muotoutuminen nivoutuu ajan poliittiseen ja taloudelliseen kehitykseen. Taidehistorialliselle kontekstittutkimukselle esineistön hankintahistorian tarkastelu tarjoaa selitysmallin muutoksen tekijöiden ja toimijoiden analyysiin.

Kirkkojen kohentaminen säilytettiin alkuvaiheessa varakkaiden lahjoittajien vastuulle. Luterilaisen ortodoksian ajan yhteiskuntaideologiassa Jumalan asettama säätyjako katsottiin kristillisen valtion perustaksi. Suurvalta-ajalle luonteenomainen teokraattinen yhteiskuntatulkinta tähdensi aateliston ja papiston merkitystä kehityksen edelläkävijöinä. Hyväntekijän rooli lankesi pitäjäjyhteisössä menestyneimmälle väestöryhmälle, aatelisille. Erityisesti uudella läänitysaatelilla oli vahva tarve sosiaalisen ja poliittisen asemansa julkiseen esittelyyn. Rönsyilevällä ja värikkäällä maalattulla veistokoristelulla varustettujen alttarilaitteiden ja saarnatuolien lahjoittaminen mahdollisti näyttävän itserepresentaation pitäjän ainoassa yhteisessä kokoontumistilassa.

1600-luvun puolivälistä 1680-luvun loppuun saakka aatelin valta-asema heijastui kirkkoon lahjoitetussa esineistössä. Esineiden muodikkaat tyylipiirteet ovat kiinteästi sidoksissa Euroopasta omaksuttuihin kulttuurivaikutteisiin.

Suuret lahjoitukset loppuivat samalla, kun aateli menetti poliittista asemaansa läänitysten peruutusjärjestelyn, ns. ison reduktion käynnistyttyä vuonna 1680. 1600-luvun lopussa aatelisten hankinnat keskittyivät yksityisuonteisempiin esineryhmiin, kuten hautavaakunoihin. Läänitysalueen pitäjänhistoriat osoittavat paikallisyhteisön väestöryhmien välisten jännitteiden huomattavasti laantuneen samaan aikaan. Erityisesti 1690-luku osoittautuu paikallistason sosio-poliittisen historian tarkastelussa taitekohdaksi. Hankintojen tilaajaksi tuli yksittäisen lahjoittajan sijasta seurakuntayhteisö, joka kirkonkokouksen tekemän päätöksen mukaisesti kutsui töiden toteuttajiksi lähiseudun käsityöläisiä. Hankkeet kustannettiin kirkonkassan varoilla. Hankitut esineistön muotoa määrittävät käytettävissä olleet varat. Värikkään veistokoristelun sijasta 1600-luvun lopun esineistö koristettiin vaatimattomin henkilöaiheiden tai koristemaalauksin.

Karoliinisen kirkkointeriöörin perintö

Karoliiniseen ajalle ajoittuva luterilaisen kirkon sisustuksen muutoskausi muodosti synteetin edeltäneestä kehityksestä. Samalla se siirsi eteenpäin käytäntöjen muokkaaman sisustuskokonaisuuden, jonka osat elävät edelleen monissa luterilaisen kirkkoperinteemme esineissä. Yleisölehterit kirkossa, altaria ympäröivä alttarikehä tai esimerkiksi alttaritaluna tuntemamme kookas taulumaalaus alttarin yllä ovat tällaisia 1600-luvun kirkkointeriöörin uutuustuotteita.

Käsitykset kirkosta pyhän asumuksena ovat eläneet pitkään ihmisten mielissä. Kuori ja alttari käsitetään usein edelleenkin pyhälle omistetuksi alueeksi kirkossa. Kirkkotilan osien pyhyyshierarkia murtui teologisessa tulkinnassa kuitenkin jo valistusajalla. Tuolloin uusi teologinen ajattelu vähitellen muunsi tilan osien asemaa. Kuorin ja kirkkosalin erottaneet kuoriaidat madallettiin tai purettiin kokonaan pois. Uusiin kirkkoihin kuoriaitoja ei enää rakennettu 1700-1800-lukujen vaihteessa.

Samaan aikaan keskiaikaisia kuvateoksia, jotka olivat säilyneet kirkoissa koko reformaatioajan, alettiin arvioida kriittisesti. Suurimmalta osaltaan keskiaikaiset kalkkimaalaukset olivat säilyneet koskemattomina. Keskiaikaisia veistoksia oli sijoitettu kirkon seinille tai viety varastoon.

Valistusateiden mukanaan tuomat hygieenisyyssnäkemykset edellyttivät kirkkotilalakin selkeyttä ja valoisuutta. Noen ja toman tahriinnuttamat kuvat ja rapistuneet veistokset haluttiin poistaa. Uudelle ajattelulle oli vierasta rajata tilaa sosiaalieriarkeisesti tai tilalohkojen pyhyysmerkityksiä eritellen.

Hanna Pirinen työskentelee tutkijana Jyväskylän yliopiston Taidehistorian laitoksella. Hänen väitöskirjansa "Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527-1718)" ilmestyi vastikään Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisusarjassa.